

УДК 811.111'37

Ігнат'єва С.Є.,
кандидат філологічних наук,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ПАРАДИГМА КОНЦЕПТУ “МОРЕ” У ЩОДЕННИКОВІЙ ПРОЗІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Мова не просто віддзеркалює реальні події, явища, вона інтерпретує їх, створюючи особливу реальність, в якій живе людина. У лінгвокультурології, як спеціальній галузі науки, існує одне із найпродуктивніших понять – “лінгвокультурна парадигма”. На думку Валентини Аврамівни Маслової, її становлять всі мовні форми, які відображають етнічно, соціально, історично, науково детерміновані категорії світогляду. Лінгвокультурна парадигма об'єднує концепти, категоріальні слова, прецедентні імена культури тощо. Мовні форми становлять основу парадигми, яку начебто “прошито” значущими уявленнями [9, 135]. Власне термін “парадигма” було введено Фердинандом де Соссюром, який використав його на позначення системи одного і того ж слова, тобто поперечний зріз структури мови, ніби зведення відмінювань і дієвідмінювань. На основі цього терміну виникає ще один – “парадигма наукових знань”. Його репрезентовано у праці американського вченого Т. Куна “Структура наукових революцій”. Парадигмою він називає “визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу пропонують науковому товариству модель постановки проблем і шляхи їх розв'язання” [8, 17].

Оскільки будь-який концепт є “мисленнєвим утворенням”, одиницею людської пам'яті, представленим у свідомості людини образами, картинами, через їх мовне вираження, представимо його на матеріалі мемуарної прози Олесь Гончара, зокрема його “Щоденників”. Це видання є унікальним документально-художнім твором, бо в ньому віддзеркалено величезний особистий досвід людини високої моралі, людини, яка палко любила українську землю, її степи, дороги, ліси і, звичайно, море. “Великий тлумачний словник сучасної української мови” репрезентує чотири тлумачення лексеми “море”. “**Море, -я** 1. Частина океану – великий водний простір з гірко-солonoю водою, який більш-менш оточений суходолом. У порівн. // Дуже велике озеро з такою водою. Чорне море. // у знач. *присл.* **морем**. По морю. 2. Дуже велике штучне водоймище. *Каховське море*. 3. *чого, перен.* Поросла, вкрита чимось, велика безмежна площа. 4. *чого, перен.* Велика кількість чогось” [2, 540]. Таким чином, основне значення концепту “море”, зафіксоване в словнику, – “великий водний простір з гірко-солonoю водою”. Олесь Гончар любить море. Письменник стверджує: “Знов Одеса і цей закутень з кручами, з бур'янами, де морські бризи обіймаються з польовими вітрами. Люблю це, люблю” [4, 97].

Кожна людина має свої “двері у світ”, тобто той чуттєвий орган, якому вона довіряє понад усе. У разі, якщо у людини на перший план виходить зір, то вона сприймає навколишній світ переважно через картини, кольори, і тому таке відчуття

можна назвати зоровим. Олесь Гончар у “Щоденниках” створює незвичайні зорові образи, які найчастіше виражаються дієсловами: *бачити, бачу, було видно, стелиться, перевалює, обривається, нависли, відбивається*; іменниками: *бачення, погляд, горизонт*. Наприклад, “Вечір коктебельський <...>. **Море** важко, з зусиллями **перевалює вали**. Далеко в темряві ночі біліє смуга прибою. А в бік Карадагу **стелиться місячна дорога**, аж там десь вона **обривається**, де над **морем нависли** суцільні темні гори. Вдень ми були там. Безлюддя. Лобаті граніти **нависли** над ними сердито. А внизу **було видно море**, гору Хамелеон і довколишній, чисто хіросімський бурий краєвид” [3, 340]. Вигляд – це характеристика об’єкта з позицій суб’єкта в межах ситуації сприйняття. Це можливість уявити об’єкт через сприйняття його очима спостерігача, тобто його зовнішній бік. Уявити те, що сприймається органами зору, у цьому випадку корабель, який складно уявити без моря: 1. “Самий вигляд кораблів у порту вже його (себто мене) хвилював. Щогли, ватерлінії, носи з якорями <...>. Віщували дороги, неспокій, пригоди життя” [3, 379]; 2. “Вранці над **морем**. Сонце піднімається, і під горою на сонці тенісного корту водянистим знаком **відбилася** тінь від ліхтаря. А вище, в небі над санаторіями, скопище якихось птахів нуртують, як паліччя у воді, у вирі, ходять кругами, і змішуються, і потроху посуваються в сторону Варни – чи не журавлі збираються в дорогу?” [3, 395].

Для Олеся Гончара характерна конкретність у баченні світу. Гострим оком письменника точно схоплені і перенесені на сторінки “Щоденників” характерні риси побуту людей, життя природи. Опис моря дозволяє побачити і незвичайну конкретність пейзажу Гончара. Письменник точний у формулюваннях думки, правдивий під час опису моря: 1. “**Море. Шторм. Сонце. Вали**, підіймаючись, просвічуються на сонці, як блакитні скляні гриби. Але гонять тінь поперед себе” [3, 126]; 2. “А море б’є хвилями внизу об каміння, видно в темряві смужку піни берегової, силует тополі на другім мисочку, небо в зорях. І така краса, що аж сумом проймає, і думаєш, що краса ця, мабуть, таки ніде не повторюється, що планета ця, оповита **голубінню океанів**, серпанком повітря, що красуня вона незрівнянна, здатна навіювати щось майже містичне <...>. Може, й справді єдина вона у Всесвіті? **Голуба** перлина у вічно темному космічному океані <...>” [3, 392]; 3. “Гроза над **морем** нічна. Шум дощу на виноградниках, спалахи і знову тьма. Єднання **моря і неба** – це грандіозно. Гомін природи, її робота одвічна, прадавня. Хаос тьми, таїнство ночі <...>. Про щось нагадує людині, будить, тривожить <...>” [3, 393]. Оскільки ми сприймаємо навколишній світ у кольорі, логічно передбачити існування особливої системи кольорових образів – кольорової картини світу (далі ККС). Передусім необхідно визначити, чим є для нас кольорова картина у цілому і накреслити підходи до вивчення кольору. У нашому розумінні ККС – уявлення про світ у кольорі, яке вироблене людиною на основі емпіричного дослідження і теоретичного усвідомлення. Для людини навколишній її світ завжди є зоровою сценою, картиною, “яка формується із комбінацій світових плям різної яскравості і кольору” [7, 6]. “Бути зрячим, – на думку Аристотеля, – означає бути

якимось чином причетним до кольору” [1, 225]. Уявлення про світ і колір формується у людини на основі багаторічного життєвого досвіду. Як відомо, у природі немає кольору як такого, є лише світлові хвилі, які впливають на зорові рецептори людини і, після переробки їх відповідними механізмами мозку, вони викликають у нас відчуття кольору та відкладаються у ментальній системі через певну систему кольорових образів. Людина – мисляча істота, вона постійно намагається розгадати смисл кольору, його значення, мову, зміст скритої у ньому інформації. У “Щоденниках” Олесь Гончар зумів об’єднати два феномени української національної культури: чарівність української природи і красу мови. Одним із ключових понять можна вважати іменник “**море**”. Для письменника море – важлива і необхідна ознака відпочинку. Тому в різних фрагментах тексту “Щоденників” автор поєднує іменник “море” з різними прикметниками на позначення кольорів. Нами виділено шість концептів кольору – оксамитовий, синій, чорний, білий, попелястий, рудий, а також концепт світла і концепт темряви. Письменник описує: “Яке сьогодні **море! Оксамитове, синє, м’яке, тихо** рокоче величним, безмежно широким рокотом” [3, 124]. Майстер художнього слова бачить море чорним, а ще за формою подібним до роялю: 2. “**Море** вчора – як чорний рояль. І лише, де місяць торкається хвиль, там змигують, випорскують з **темряви** клавіші **світла**” [4, 231]. Гончар бачить море попелястого кольору: “**Море попелясте, вечірнє. Із-за Патріаршого мису** впливає освітлений вогнями пароплав прогулянковий. Виткнеться і дедалі більшає, більшає вогнів, і вже стає по морю, як люстра освітлена <...>” [3, 426]. А ось хвиля розливається білою піною, біліє смуга прибою, білий лиман, біліють паруси на морі: 1. “Вдарилась, розіллалась **хвиля** по берегу (далеко, широко) **білою піною**, наче випав перший сніг, – видніше стало довкола, шумить, стягаючи за собою **в море** гальку, шліфоване каміння” [3, 126]; 2. “Море важко, з зусиллями перевалює ваги. Далеко в темряві ночі **біліє** смуга **прибою**” [3, 340]; 3. “Тихий **білий** лиман Дніпровський, і ще **біліші** тихі по нім **паруси** де-не-де. Краса, якої нема в світі. Тихий-тихий простір води. **Море** ніколи таким не буває <...>” [3, 288]; 4. “Ялта. Ніч. Прожектор **освітлює море**, і в світлі його зриваються з води **сліпучі** табуни морських чайок <...>” [3, 411]; 5. “Прекрасна Одеса! Теплі ночі. Море **світить** крізь куці. Гітара місячної доріжки на морі грає **світлом**, сама грає собі і світові всьому <...>” [4, 51]; 6. “Болгарське краймор’є, як вони кажуть. Гарні тут вечори. **Світиться**, як люстра, висока модерна **споруда готелю**, що стоїть легко й струнко на скелі (так ставлять маяки), а поруч готелю тут же десь у бур’янах та виноградниках **сиво**, споконвічно цвірінчать коники. Нагадують, щоб про степ не забував. Які красиві ці **шторми** весною! **Море грає. Білі** хмари **вибухають** вздовж бетону набережної. Ліхтарі позбивало – **біле череп’я** під ногами лущить”; 7. “Білобережжя <...>” [4, 143]. Як бачимо, у Олесь Гончара найулюбленішим на позначення моря є білий колір. Для українців білий колір є кольором чистоти, невинності, урочистості. Проте, море це не лише відпочинок, не тільки неймовірна краса: “Краса, якої нема в світі!” [3, 288]. На карті України ми знаходимо ще одне

море – Каховське, яке зроблено штучно, руками людини. Для Олеся Гончара Каховське море – це безглуздий вчинок чиновників, це море, яке рве берег своїми рудими лапами: “Каховське море рве берег, накидається на нього своїми **рудими** лапами. Незатишно, непривітно, **картина моря** пустинна, птахів над ним нема, бо нема в ньому риби – її з року в рік меншає, бо понищено нерестилища, нема корму рибі, і ще рівень непостійний – то підіймається, то падає <...> всі клянуть це море. Воно для всіх безглузде. Так само як і Каховська ГЕС” [3, 376]. Отже, кольорові позначення словесних образів впливають на культурно закріплені емоційні стани і ситуації, тісно пов'язані з етнічним кольоровим менталітетом людини.

Море у Олеся Гончара одухотворене, повне життя, руху. Письменник вміло створює слухові картини світу (далі СКС). Це образи, через які музично, правдиво автор передає шум моря, що шелестить хвилею, шум тиші, шум простору і шум вітру морського, плескіт хвиль і бій прибою, крякання жаб і кигикання чайок, гуркіт вечірньої набережної і гудки пароплавів: 1. “**І море шумить**. Рівними, рівними ритмами відраховує час. Життя постає тут з найкращого боку. Мабуть, програмувалось мені генетично – жити біля **моря**, бо інакше чому ж так тягне?” [4, 424]; 2. “Ранок. **Тиша на морі**. Качки лише **кахкають** та чайки **кигичуть**” [3, 241]; 3. “День і ніч за вікном **шумить море**, перегортає книгу вічності. **Шелестить хвилею**, шліфує каміння берега. Вийдеш – і вночі забіліє тасьма узбережжя, то згасне, то знов забіліє у своєму незмінному ритмі <...>” [4, 47]; 4. “<...> Ніч. **Прищухли** цикади. **Слухаю шторм**, його ритмічні удари. Яка могутня сила пропадає марно! Колись вона слугуватиме людині. То буде краща, розумніша планета <...>” [5, 256]; 5. “Айвазовське – це **тиха бухта**, майже пустельна, затиснута гранітами гір <...>” [4, 200]; 6. “**Штормить море**, викочує білі буруни, а над ним уже місяць уповні біжить по небу (певне, тому біжить, що хвилі біжать) <...> І пізній вечір. Місяць, море в своїй лиснючості. **Шум** простору – велич! Велич природи <...>. Уже нікого на узбережжі. Тільки осяяне місяцем море у бурунах, та **вітер куцями туї шумить**, та двоє качок білих на березі – грудьми до моря. Ще хлопчик вискочив звідкись із собакою і біжить весело, і собака кинувся купатись в оці хвилі, що стеляться <...>” [4, 120]; 7. “Приїхав у Ялту. Прекрасно – до неймовірності. Вечір. Кипариси. Місяць молодий над ними. Майже декорація (жива) до “Бахчисарайського фонтана”. На морі **гудки** – в туман і з туману <...>” [4, 55]; 8. “Ялта. Набережна вечірня з **гуркотом** моря. Вічний іде тут двобій білої піни морської з береговим бетоном. Високо бризки стріляють. Хвилі м'язисто перевертаються. Море має в собі щось левине” [4, 142]; 9. “Все тоне в **шумах** вітру, **шумах** простору” [4, 120].

Природа у Олеся Гончара наповнена пахощами південної ночі, духом приморських парків, теплих степових полинів, запахом південної рослинності, пряних ароматів сходу і степових полинів. Він майстерно створює почуттєві картини світу (ПКС). Художник створює образи, які сприймаються органами відчуття: 1. “Те, що люблю, все тут є: і цей шир природи, і вічний гомін стихії, і самий **дух** південної ночі з **пахощами** її квітів, трав, субтропічної рослинності <...>. Всі багатства світу мовби зібралися тут на радість і втіху тобі. Ось скеля,

вулканічна порода стікає масивно до **моря**, горбиться сіро серед кипарисів молоденьких. На горі силуетом дерево оливи розкинуло віття, а стовбур міцний, як кістка, і кривулястий проріс, ніби з античності <...> [4, 425]; 2. “Люблю **запах** південної рослинності, **дух приморських розігрітих парків**, у яких є щось від **пахощів** сандалового дерева, від **пряних ароматів** сходу і теплих **степових полинів**, щось є від гарячого дихання скель і цикад” [4, 29]; 3. “Нужно почувствовать за собой горы, не различимые с морем. Холод. Усталость. Бессонные ночи. Даль измерения шаг за шагом. Собственными ногами. Тогда узнаешь, что такое **дым отечества. Он да, сладок и приятен. И чем дальше, тем слаще**” [3, 63–64]; 4. “Місяць, тополя, цикади – триада південної ночі. Весь чар її в цьому, в гармонії всього цього. Додати ще тільки: тепла **ніч!** Суха. **Духмяна!**” [3, 358]; 5. “Одеса, дача Ковалевського <...>. Тут **пахне** сонцем, морем і степом, **пахне** Буніним і Купріним <...>” [4, 51].

Олесь Гончар – неперевершений майстер українського слова. Мова його “Щоденників” – справжній зразок поєднання експресивності, емоційності, оцінки й модальності, з одного боку, а з іншого – об'єктивності, реальності, точності й конкретності зображення дійсності. Як слушно зауважує Павло Загребельний: “Гончар випрацювує свої твори, як ластівка ліпить гніздо. Він вибудовує щонайменшу деталь <...>. Він відчуває звучання кожної своєї речі так само, як композитор, який тримає в пам'яті сотні тисяч звукових комбінацій” [6, 77]. Морські образи автор використовує у найрізноманітніших значеннях. Хвилі це не лише “водяний вал, що утворюється від коливання водяної поверхні чи те, що своїм рухом або формою нагадує водяний вал” [2, 1341]. Це і потік якої-небудь легкої маси, що здіймається, поширюється в повітрі: “**Хвиля весни** просувається у квітні з швидкістю 45–50 км. Вчені визначили це по зонах цвітіння трав, дерев, по інших весняних прикметах” [3, 417]. Олесь Гончар – натура тонка. Він передчуває не тільки пробудження природи, прихід весни, оновлення, а й слухає “**Хвилі німої музики** <...>” [4, 22]. Незрівнянний майстер слова змінює стереотипи щодо використання дієслова “пропливає”. У його “Щоденниках” пропливає весна: *І в той час, як десь **пропливає** уже солов'їна вишнева весна <...>* [3, 375]. І водночас навіть історія людства, на його думку, складається “Як світовий океан, складається з **припливів і відливів**, з революцій і антиреволюцій <...>” [3, 401]. Також не тільки людина може купатися в морі, навіть “Вранці в росі трава **купається**, бджоли гудуть в черешнях з сонячного боку і всюди щебечуть пташки <...>” [3, 254]. Звертаючись до “Великого тлумачного словника сучасної української мови”, знаходимо значення ще одного морського терміна – “плин” – “маса води, потік, що рухається в якому-небудь напрямку” [2, 797]. Проте у “Щоденниках” Олесь Гончара перед читачем виринає “**плин часу** змінюється від точки до точки простору залежно від сил тяжіння і їх змін у цій області <...>. Віковим поглядом на абсолютність часу покладено край. Зрушено всі основи <...>” [4, 368]; “Кінець березня <...>. За Дніпром, за весняним, **море** мли, **море** м'якого найніжнішого світла, і все його він вбирав у душу свою. Саме сонце провесни

розлилося там цією млою і танучим світлом заволокло далеч <...> [4, 292].

Отже, ми маємо ще одну унікальну можливість переконатися в істинності слів Миколи Бажана про те, як “Музично течуть хвилі Гончарової прози” [10, 37]. Гончаровий концепт “моря” – це згусток життєвого досвіду митця слова, який зафіксований у його пам'яті. Це динамічне утворення, яке має комплекс характеристик і становить лінгвокультурну парадигму.

Література

1. Аристотель. О душе : соч. : в 4-х т. / Аристотель. – М., 1976. – Т. 1. – 225 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпін'я ВТФ “Перун”, 2004. – 540 с.
3. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. / О. Т. Гончар ; [упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар.]. – К. : Веселка, 2002. – Т. 1 : (1943–1967). – 2002. – 455 с.
4. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. / О. Т. Гончар ; [упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар.]. – К. : Веселка, 2003. – Т. 2 : (1968–1983). – 2003. – 607 с.
5. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. / О. Т. Гончар ; [упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар.]. – К. : Веселка, 2004. – Т. 3 : (1984–1995). – 2004. – 606 с.
6. Загребельний П. А. Роздуми на іменини / П. А. Загребельний ; [упоряд. В. Коваль] // Слово про Олесь Гончара : нариси, статті, листи, есе, дослідження. – К. : Рад. письменник, 1988. – 77 с.
7. Измайлов Ч. А. Психофизиология цветового зрения / Ч. А. Измайлов, Е. Н. Соколов, А. М. Чернозирова. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – С. 6.
8. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М., 1977. – С. 17.
9. Маслова В. А. Современные направления в лингвистике : [учебн. пособие для студ. высш. учебн. заведений] / В. А. Маслова. – М. : Издательский центр “Академия”, 2008. – 135 с.
10. Слово про Олесь Гончара / [Коваль В. К., Кононенко П. П., Мушкетик Ю. М., Наєнко М. К., Олійник Г. І.]. – К. : Радянський письменник, 1988. – С. 37.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню лінгвокультурної парадигми концепту “море”. Здійснюється аналіз цього концепту на матеріалі “Щоденників” Олесь Гончара. Визначена специфіка гончарового концепту “море”.

Ключові слова: лінгвокультурологія, лінгвокультурна парадигма, парадигма наукових знань, концепт, оцінність, кольорова картина світу, кольоровий образ, зоровий образ, слуховий образ.

Аннотация

Статья посвящена исследованию лингвокультурной парадигмы концепта “море”. Осуществляется анализ данного концепта на материале “Дневников” Олесь Гончара. Определена специфика гончаровского концепта “море”.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурная парадигма, парадигма научных знаний, концепт, оценочность, цветовая картина мира, цветовой образ, зрительный образ, слуховой образ.

Summary

The article is dedicated to the research of lingvo-cultural paradigm and concept of the sea. There is investigated such concept on the base of the “Diaries” of Oles Gonchar. There is pointed out the Gonchar concept “sea”.

Keywords: lingvoculture, lingvocultural paradigm, the paradigm of the scientific knowledge, concept, evaluation, color picture of the word, color image, hearing image.